

А.ЗАЙЦЕВА

м.Київ

alla_diez@ mail.ru

ГУМАНІСТИЧНІ ВИМІРИ ХУДОЖНЬО-КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

У статті розкривається сутність художньо-комунікативної культури майбутнього вчителя музики на основі сучасної гуманістичної духовно-діалогічної парадигми, здійснюється порівняльний аналіз таких категорій, як: «культура», «комунікація», «спілкування», «художність». Автор зосереджує увагу на гуманістичному векторі становлення «особистісних смислів» і творчої взаємодії викладача і студента у процесі спілкування з музичним мистецтвом, як важливої педагогічної умови формування художньо-комунікативної культури майбутнього вчителя музики.

Ключові слова: *культура, комунікація, спілкування, художність, майбутній вчитель музики.*

А.Зайцева

г.Київ

В статье раскрывается сущность художественно-коммуникативной культуры будущего учителя музыки на основе современной гуманистической духовно-диалогической парадигмы, проводится сравнительный анализ таких категорий, как: «культура», «коммуникация», «общение», «художественность». Автор акцентирует внимание на гуманистическом векторе становления «личностных смыслов» и творческого взаимодействия преподавателя и студента в процессе общения с музыкальным искусством,

как важном педагогическом условии формирования художественно-коммуникативной культуры будущего учителя музыки.

Ключевые слова: культура, коммуникация, общение, художественность, будущий учитель музыки.

A.ZAITSEVA

Kyiv

The article reveals the essence of the artistic-communicative culture of a future teacher of music on the basis of modern humanistic spiritual and dialogical paradigms, comparative analysis of categories such as «culture», «communication», «artistry». The author focuses on the humanist vector of the formation of «personal meaning» and the creative interaction of a teacher and student in the process of communication with art, as an important pedagogical condition of forming of artistic and communicative culture of a future teacher of music.

Key words: culture, communication, artistry, the future teacher of music.

Гуманітаризація освіти нерозривно пов'язана із спрямуванням на формування людини культури, зміни її свідомості і діяльності. Знайти вірну стратегію і тактику спілкування, осмислено проникнути в культуру співрозмовника (учня), зберігши при цьому свою самобутність, знайти спільну мову і ключ до вирішення комунікативних проблем може тільки той педагог, який опанував як елементами комунікативності, так і досяг високого рівня розвитку самосвідомості, який використовує не метод «проб і помилок», а спирається на певну стратегію педагогічного спілкування.

У зв'язку з актуальністю цієї проблеми, **метою** статті є висвітлення особистісного виміру становлення художньо-комунікативної культури майбутнього вчителя музики з позицій сучасних гуманістичних парадигм.

Модернізація вищої освіти характеризується змінами пріоритетів у змісті навчання і виховання, стверджуючи пріоритети гуманізації, гуманітаризації та демократизації. У контексті гуманізації сучасної музично-педагогічної освіти особливої актуальності набувають нові ціннісно-сміслові концепції, що базуються на відкриттях концепції діалогу культур і визначають сутність розвитку культури особистості через відношення до іншого як до самоцінності (Б.С. Братусь и В.П. Зінченко). Для виявлення сутності поняття «художньо-комунікативна культура» вважаємо за доцільне звернутися до аналізу таких категорій, як: «культура», «комунікація», «спілкування».

Сучасне розуміння культури склалося у рамках екзистенціальної філософії (М.Вебер, Г.Гадамер, Е.Гуссерль, В.Дільтей, Е. Кассіер, М.Коул, Г. Ріккерт, М.Хайдеггер, М.Шелер, О.Шпенглер та ін..) і духовно-діалогічної культурології (М.Бахтін, М.Бердяєв, В.Біблер, М.Бубер, О.Лосєв, М.Мамардашвілі та ін.). У сучасній словниковій літературі поняття «культура» етимологічно є багаторівневим, має декілька значень: рівень розвитку суспільства, рівень розвитку в певній галузі знань або діяльності; характеристика певних історичних епох, народів, націй, країн; рівень виховання та розумового розвитку особи. Культуру тлумачать як штучний, створений людьми світ, результат їх дій і вчинків (І. Кант); як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людиною в його історичному розвитку (Ю. Борєв, В. Стьопін); як сферу реалізації людських цінностей (Г. Сікорська); як весь масив людського буття (Є.Бистрицький); як універсально-творчий спосіб світовідношення (В. Малахов, І. Зязюн, О. Рудницька); як удосконалення та самовдосконалення людини і суспільства, творча діяльність, спрямована на створення, збереження, розповсюдження, обмін і використання сукупності матеріальних і духовних цінностей суспільства, які служать усебічному розвитку самої особистості (В.Біблер, Г.Васянович, С.Гессен, І.Зязюн, М.Каган, О.Лосєв, Ж.Марітен, Ж.Сартр та ін.), єдність духовних і матеріальних ідей, норм, цінностей, явищ, накопичених людьми

століттями (В. Стьопін); як генетичний код, «базу даних» людського досвіду (Л. Моїсеєва); як символічну систему (Е. Кассіпер, Л. Лангер, Д. Шнайдер) та ін. При цьому спільною думкою науковців є те, що культура – це сфера вільної самореалізації особистості, сфера творчості; ціннісне ставлення до реальності; штучний, створений думкою, духом і руками людини світ, відмінний від «натури» (природи).

Доречно зазначити, що незважаючи на значну кількість наукових інтерпретацій, різноманітність дефініцій культури, численні підходи до її аналізу, синтезуючим ядром, що поєднує різні наукові позиції є визначення дефініції «культура» (від лат. cultura) як обробіток, вирощування, догляд, покращення, ушляхетнення тілесно-душевно-духовних здібностей людини; рівень, ступінь розвитку, який досягнутий в певній галузі знання або діяльності. З позицій сучасності латинське слово «cultura» набуло більш широкого тлумачення, оскільки поліпшувати можна не тільки землю, але й духовний світ людини, його внутрішню суб'єктивність, яка є результатом виховання, освіти, творчого саморозвитку. На думку В.Біблера, «...культура є лише тоді культурою, коли вона проаналізована, як особистість, коли спілкування культур актуалізується у спілкування особистостей» [2 , с.8].

У критичних оглядах категорії «культура» існують різноманітні наукові підходи до визначення цього феномена, серед них: аксіологічний, антропологічний, психологічний, особистісний, нормативний, синергетичний, соціологічний тощо. У сучасних наукових дослідженнях можна виокремити три основних підходи до визначення культури: ціннісний (аксіологічний), діяльнісний та особистісний.

Ціннісна концепція культури підкреслює роль і значення ідеальної моделі. Тут діє механізм інтеріоризації культурних цінностей у внутрішній світ особистості. Слушною вважаємо позицію М.Мамардашвілі, який критикував розуміння культури як сукупності цінностей, що знаходяться

поза людиною: «культура не є сукупністю високих понять чи високих цінностей. Вона не є цим хоча б тому, що ніякі цінності, ніякі досягнення і ніякі механізми не є... гарантією. З будь-яких вершин культури завжди можна зірватися у безодню» [6, с. 144].

Діяльнісна концепція розглядає культуру як специфічний (культурний) спосіб діяльності, який ґрунтується на механізмі екстеріоризації – перетворення людських сил і здібностей в об'єктивні соціально-значущі продукти діяльності і цінності. З цього приводу Г.Радчук зауважує, що «саме у вітчизняній традиції культурний розвиток досить часто розглядається з точки зору розвитку діяльності. Проте гіпертрофована апеляція до діяльності як до субстанції розвитку приводить до редукування цілісного розвитку особистості, до розвитку виключно інтелектуальних структур» [10]. Згідно думки О.Старовойтенко, особистість виступає в таких підходах «моделлю усередненого носія культури», при цьому «особлива увага приділяється об'єктивній детермінації культурного становлення свідомості, проєктивних систем і поведінки людини на шкоду суб'єктивній, ціннісно-смісловій самодетермінації» [14, с. 233].

В особистісній концепції під культурою розуміють усі прояви людської суб'єктивності, властивості та якості, що характеризують ступінь культурності суспільства: рівень свободи, освіченості, моральності, духовності людей, їх здатності до культурного розвитку тощо. Культура виступає тут як середовище, яке вирощує і живить розвиток особистості.

Таким чином, з вищезазначених наукових підходів до розуміння культури (аксіологічного, діяльнісного та особистісного), можна виокремити такі її складові, які корелюють з поняттям «комунікативна культура» вчителя музики: духовні і моральні пріоритети, етичні норми; комунікативна компетентність; особистісні якості, здібності, ціннісне ставлення до себе й до іншого. У цьому контексті доречно навести думку Є. Бондаревської, яка вважає, що особистісні цінності людини ґрунтуються на «ціннісній ієрархії

потреб» А.Маслоу, а також трьох універсаліях В.Франкла: цінності творчості (в тому числі і праці), цінності переживань, цінності взаємодії (у нашому випадку педагогічної) [3]. Обґрунтовуючи культурологічний підхід в освіті, дослідниця наголошує на ролі педагога як «посередника між дитиною і культурою, який зможе ввести її у світ культури і підтримати особистість учня в її індивідуальному самовизначенні у світі культурних цінностей; ставленні до освіти як до культурного процесу, рушійними силами якого є особистісні смисли, діалог і співпраця її учасників у досягненні цілей культурного саморозвитку; ставленні до школи як до цілісного культурно-освітнього простору, де живуть і відтворюються культурні зразки життя дітей і дорослих, відбуваються культурні події, здійснюється творення культури і виховання людини культури» [3, с. 117-118].

У наш час комунікація-спілкування стає метою і завданням філософії, а міра комунікативності – критерієм оцінки і вибору тієї чи іншої філософської системи [1, с. 354]. У науковій літературі термін «комунікація» з'явився на початку ХХ століття в працях американського соціолога С.Кулі, який розглядав комунікацію як засіб спілкування між людьми, передачу в просторі та у часі «всіх символів розуму». Комунікація (від лат. *communicatio* – зв'язок) – багатоаспектний і багатогранний процес духовно-психологічного зв'язку, який виникає в процесі спілкування між людьми. У словниковій літературі термін «комунікація» тлумачиться як «шлях повідомлення, спілкування», зв'язок між двома або більше індивідами, що ґрунтується на взаєморозумінні [10]. Феноменологічне трактування комунікації належить працям таких вчених, як: Е.Гуссерль, М.Мерло-Понті, А.Шюц, П.Бергер і Т.Лукман, Е.Левінас; комунікація у філософії екзистенціалізму була у полі зору: К. Ясперса, Ж.П.Сартра, А.Камю, Х.Ортега-і-Гассета; герменевтичні аспекти комунікації вивчали: Г.-Г.Гадамер, П.Рікерт; комунікацію як символічний інтеракціонізм досліджували: Дж. Г.Мід, Т.Блумер; комунікації як діалогу присвятили свої праці: М.Бахтін, М.Бубер; «теорія комунікативної дії» належить Ю.Хабермасу і К.-О.Апелю.

Значення педагогічної комунікації розглядається у наукових працях з педагогіки і психології щодо: сучасних вимог до підготовки майбутніх учителів (С.Гончаренко, І.Зязюн, В.Лозова, Н.Ничкало, С.Сисоєва та ін.); комунікативної діяльності педагогів (Н.Бутенко, Н.Волкова, О.Леонт'єв, І.Цимбалюк та ін.) тощо.

Праці у галузі мистецької педагогіки (О.Апраксіна, Л.Арчажникова, Н.Гуральник, О.Єременко, Б.Ліхачов, О.Отіч, О.Олексюк, Г.Падалка, О.Ростовський, О.Хижна, О.Шевнюк, О.Щолокова та ін.) висвітлюють широкий спектр проблем, пов'язаних з пошуком оптимальних шляхів для налагодження міжособистісних взаємин у системі «викладач-студент», «вчитель-учень». В процесі такої взаємодії відбувається прийняття студентом-учнем загальнокультурних зразків діяльності і поведінки, усвідомлення необхідності виходу за межі рольових відносин на духовний вимір спів-буття у процесі художньої комунікації. На думку науковців, повноцінна художня комунікація здійснюється через механізми переживання (психологічний аспект), співчуття (морально-естетичний аспект), жанрово-стильового осмислення (художній аспект).

Близьким для ідей нашого дослідження є тлумачення в науковій літературі терміну «комунікація» як міжособистісного спілкування, що дозволяє досягнути найбільш високого рівня співчуття, співучасті, співпереживання та взаєморозуміння між суб'єктами взаємодії. При цьому спілкування уявляє собою не тільки акт усвідомленого, раціонально оформленого мовленнєвого обміну інформацією, але й безпосередній емоційний контакт між людьми (Б. Паригін).

Зазначимо, що у словниковій літературі термін спілкування тлумачиться як складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, обумовлений потребами їх спільної діяльності, що включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [10].

Сучасні філософські дослідження розглядають спілкування як «спосіб буття культури» (І.Ільєва, М.Каган), як «універсальну умову людського буття» (Е.Маркарян). Оцінюючи культуру спілкування як «специфічний людський спосіб поведінки, який забезпечує протікання процесу спілкування між людьми» (М.Каган), вчені підкреслюють важливість етичного підґрунтя цього поняття (Л.Коган, Д.Ліхачов, В.Межуєв та ін). Ряд філософів звертають увагу на те, що у міру включеності особистості у культурний контекст відбувається розвиток комунікативних здібностей особистості, які надають можливість користуватися культурними засобами спілкування і виступають особистісною, персоніфікованою формою культури спілкування (І.Ільєва, М.Каган, Е.Маркарян та ін). Зокрема, Г.Васянович наголошує, що саме у спілкуванні «формується не лише пізнавальні здатності людини, а й інтегральні складові психічного життя: самооцінка, усвідомлення власного «Я» і відчуття тотожності в будь-яких життєвих ситуаціях, засвоюються прийоми протидії зовнішньому тискові, виробляються критерії ставлення до інших людей» [4].

На важливість розвитку здатності відчувати ціннісні орієнтації іншої людини у процесі спілкування звертає увагу В.Сухомлинський: «умій відчувати поруч із собою людину, вмій розуміти його душу, бачити в його очах складний духовний світ» [15].

Слід зазначити, що проведений аналіз наукової літератури свідчить про відсутність єдності щодо розуміння дослідниками понять «спілкування» і «комунікація». У працях філософів школи діалогізму М.Бахтіна, М.Бубера, В.Біблера спілкування розглядається як синонім поняттю комунікація. Прихильниками єдності в тлумаченні вищезазначених понять є Л. Виготський, І. Зимова, О.Леонт'єв, М. Лісіна, М.Рудь та ін.. На думку науковців, комунікація перманентно має діяльнісний, діалогічний характер. Ці ж риси притаманні і спілкуванню. М.Каган визначає головні відмінності термінів «комунікація» і «спілкування» таким чином: спілкування має і

практичний, і духовний характер, тоді як комунікація є суто інформаційним процесом; спілкування є міжсуб'єктною взаємодією, і структура його діалогічна, в той час як комунікація - це інформаційний зв'язок суб'єкта з іншим об'єктом [5].

У зв'язку з тим, що головним інструментом професійно-педагогічної діяльності вчителя музики є педагогічне спілкування, успіх цієї діяльності буде залежати від рівня культури його педагогічного спілкування. Тому, вживаючи термін «комунікативна культура вчителя музики», ми маємо на увазі культуру педагогічного спілкування і свідомо вживаємо термін «комунікація» в широкому сенсі слова, ставимо знак рівності між поняттями «комунікація» і «спілкування», а, отже, комунікативна культура вчителя музики – це культура його педагогічного спілкування.

З початку 90-х років ХХ століття у дослідженнях з проблем педагогічного спілкування почав виокремлюватися культурологічний аспект комунікації (В.Біблер, С.Курдюмов, С.Курганов) і до наукового обігу залучилося нове поняття – *«комунікативна культура»*. У деяких філософських концепціях феномен комунікативної культури особистості розглядається як становлення і розвиток контактів між людьми, що включають у себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання і розуміння іншої людини, розвиток взаємовідносин «Я» та «Інший» або «Я» і «ТИ» (М.Бахтін, М.Бердяєв, Г.Батищев, М.Каган, В.Соловйов, С.Франк та ін.). Аналізу філософських концепцій формування комунікативної культури особистості присвячені праці сучасних українських філософів: Г. Горака, В. Горського, С. Кримського, В. Ляха, М. Мокляка, В. Малахова, С.Сарновської, Л.Ситниченко, В. Шинкарука тощо. Вперше у вітчизняній соціально-філософській теорії С.Сарновською феномен спілкування досліджується як поняття та об'єктивне явище комунікативної культури. С.Сарновська розуміє поняття «комунікативна культура» як специфічний прояв суспільної культури з якою вона пов'язана генетично, змістовно, ієрархічно. Комунікативна культура характеризується, на думку

вченої, «людським виміром» соціальних, у тому числі і міжсуб'єктних відносин, переслідує мету взаємозбагачення індивідів засобами інформаційного обміну, взаємотрансляції знань, розповсюдження позитивно значущого «діалогічного» життєвого досвіду спільного існування. Сама ж культура при цьому розглядається як динамічна і цілісна система функціонування соціальної інформації, із чого випливає розуміння комунікації як специфічно культурної форми духовного спілкування. Дослідниця вважає, що стрижнем сучасної культури спілкування є комунікативна етика з її принципами визнання значущості інших ціннісних світів, поважання гідності інших суб'єктів взаємодії.

Психологічні основи становлення комунікативної культури особистості відображені у працях Б.Ананьєва, О.Бодальова, С. Братченко, Л.Виготського, П. Гальперіна, І.Зимньої, В.Кан-Каліка, М.Левіна, О.Леонтєва, Б.Паригіна, Є.Рогова, І.Страхова, Ю.Шерковіна та ін.

Як складова професійно-педагогічної діяльності та обов'язкова умова успішності процесів формування і розвитку особистості вчителя і учня розглядається цей феномен у дослідженнях (І.Мазаєвої, А.Мудрика, В.Сморчкової, В.Соколової); досліджується, зокрема, культура педагогічного спілкування й комунікативна майстерність учителя (Л.Виготський, І.Зязюн, А.Макаренко, В.Сухомлинський, К. Ушинський та ін.); комунікативні вміння вчителя та їх структурні компоненти (В.Абрамян, О.Бодальов, Н.Бутенко, А.Годлевська, В.Кан-Калік, А.Капська, О.Леонтєв, Л.Савенкова, Т.Фатихова та ін). Спілкування як комунікативну діяльність характеризують Г. Андреева, О.Леонтєв, М. Лісіна, І. Риданова і багато інших дослідників. На їх думку, аспектами спілкування є: *комунікативний*, що вбирає у себе обмін інформацією; *інтерактивний*, що передбачає організацію взаємодії; *перцептивний*, що віддзеркалює процеси сприйняття та формування образу «іншого» та процес взаємодії. Комунікативна культура як компонент професійної культури особистості майбутнього фахівця, за визначенням А. Мудрика, є « системою знань, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих

в суспільстві і вміння органічно, природно і невимушено реалізувати їх в діловому й емоційному спілкуванні » [8].

Праці у галузі мистецької педагогіки (О.Апраксіна, Л.Арчажникова, Н.Гуральник, О.Єременко, Б.Ліхачов, В.Орлов, О.Отіч, О.Олексюк, Г.Падалка, О.Ростовський, О.Хижна, О.Шевнюк, О.Щолокова та ін.) висвітлюють широкий спектр проблем, пов'язаних з пошуком оптимальних шляхів для налагодження міжособистісних взаємин у діаді «викладач-студент». В процесі такої взаємодії відбувається прийняття студентом загальнокультурних зразків діяльності і поведінки, усвідомлення необхідності виходу за межі рольових відносин на духовно-екзистенційний рівень художньої комунікації у навчально-виховному процесі. Підґрунтям формування комунікативної культури є, на думку вчених, високий рівень розвитку загальної культури студента, що віддзеркалюється в системі його художньо-комунікативних потреб, комунікативних якостей, в стилі діяльності і поведінки. Тому, в значній мірі комунікативна культура вбирає у себе такі сутнісні особистісні характеристики, як здібності, знання, уміння, навички, ціннісні орієнтації, установки, розвинуті психологічні якості, які виступають складовими комунікативної компетентності майбутнього фахівця. До них відносяться педагогічний такт, педагогічна емпатія, педагогічна комунікабельність, педагогічна етика тощо.

Художність в контексті дефініції «комунікативна культура» майбутнього вчителя музики розуміється науковцями як якість, що забезпечує спільне переживання художніх образів, вбирає в себе емоційно-естетичне ототожнення з художнім світом (з художнім «Я» за В.Медушевським) музичного твору у процесі його сприймання, пізнання, оцінки та творення. Художній образ є центром інтерпретаційних підходів, тлумачень, котрий регулює і визначає вектор особистісно-професійних взаємин викладача і студента. Такі комунікативні ситуації можуть або виявляти «консонансну» узгодженість їхніх художньо-аксіологічних

пріоритетів, естетичних смаків, або вносити елементи «дисонансу» у взаємодію суб'єктів комунікації. «Художнє пізнання обов'язково передбачає врахування особливостей внутрішнього світу кожного суб'єкта взаємодії, повагу до його позиції як співрозмовника і партнера по спілкуванню, тобто установку на діалогічність» [9, 64].

На думку О.Рудницької, «художнє спілкування» пов'язане з «втручанням» свідомості у спонтанний потік естетичних переживань індивіда, зі своєрідною вербалізацією чуттєвого досвіду, його упорядкуванням та вираженням у певних словах і поняттях [12, 63]. Причому, таке спілкування розуміється не тільки як передача інформації, в якій зворотного зв'язку може і не бути, а як складний багатогранний процес, що охоплює взаємодію суб'єктів, обмін інформацією між ними, виникнення і ствердження близької для обох учасників позиції, вираження ставлення один до одного, взаємовплив та взаєморозуміння.

Таким чином, з позицій сучасної духовно-діалогічної парадигми сутність художньо-комунікативної культури є віддзеркаленням внутрішнього світу особистості, багатства його змісту, що відображає життєві ідеали, спрямованість особистості на культуру її життєвого самовизначення. Від «хочу» і «ціную» залежить освоєння, привласнення культурного контексту, якість відбору культурних зразків взаємодії, які складають особливість будь-якого культурного феномена. Саме формування мотивів діяльності, розвиток ціннісних орієнтацій, привласнення і освоєння базових художньо-комунікативних компетенцій, здатності до оцінки і рефлексії свідчать про сформованість художньо-комунікативної культури майбутнього вчителя музики, як динамічного процесу, що визначає вектор його гуманістичної спрямованості на взаємодію з учнем, усвідомлену потребу у творчій взаємодії, як результату власного самопізнання і самореалізації.

Література

1. Андрущенко В. Духовна сутність освіти / В.Андрущенко // Вища освіта України. – 2007. – №1. – С.5-10.
2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М., 1991. – 410 с.
3. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Е.В. Бондаревская // Личностно-ориентированное обучение: Хрестоматия: Для студентов гуманитарных факультетов высших учебных заведений / [сост. Е.О. Иванова, И.М. Осмоловская]. – М.: СГУ, 2005. – С. 116-162.
4. Васянович Г.П. Філософія: навч. посіб./ Г.П.Васянович. – Львів: Норма, 2005. – 216 с.
5. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М.С. Каган // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс–Традиция, 2007. – С. 212-245.
6. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М.: Культура, 1992. – 365 с.
7. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А.Г.Маслоу / Пер. с англ. А.М.Талдыдаевой; Науч. Ред., вступ. Стат. И комментарий. Н.Н.Акулиной. – СПб.: Изд. Группа «Евразия», 1997. – 430 с.
8. Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания: Учебное пособие для ВУЗов. / Анатолий Викторович Мудрик – М: Педагогическое общество России, 2001. – 320 с.
9. Падалка Г.М.. Розвивальний потенціал мистецької діяльності та педагогічні умови його реалізації // Наукові записки Тернопільського національного пед. університету. Серія: Педагогіка. – 2006. - №5. – С.7-11.

10. Педагогическая энциклопедия: словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад; редкол. М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др.. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
11. Радчук Г.К. Ціннісні виміри підготовки фахівців гуманітарного профілю / Г.К. Радчук // Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні. Збірник матеріалів Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич, „Коло» 2005.– С. 230-232.
12. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник / О. Рудницька. – К., 2002. – 270 с.
13. Словник іншомовних слів / [уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута]. – К.: Наук. Думка, 2000. – 680 с.
14. Старовойтенко О.Б. Проблема суб'єкта в культурній психології особистості / О.Б. Старовойтенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В.О. Татенка]. – К.: Либідь, 2006. – С. 230-257.
15. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю / Василий Александрович Сухомлинский. – К.: Рад. школа, 1984. – 254 с.
16. Франкл В. Критика чистого «общения»: насколько гуманистична «Гуманистическая психология» / В. Франкл // Гуманистическая и трансперсональная психология. Хрестоматия / [сост. К.В. Сельченко]. – М.: Харвест, М.: АСТ, 2000.– С. 211-241